

برنامه‌ریزی آموزشی در سازمان‌های آموزشی از منظر اسلام

□ محمدلطیف مطهری *

چکیده

برنامه‌ریزی آموزشی عبارت است از فرآیند تشخیص وضعیت موجود و مطلوب، تعیین اهداف نظام آموزشی، سیاستگذاری، تعیین شاخصها و رویه‌ها، تخصیص منابع و امکانات، نیروها، بودجه و روش تحقق آن اهداف، برنامه‌ریزی آموزشی نامیده می‌شود. از جمله مزایای برنامه‌ریزی افزایش احتمال تحقق اهداف سازمان، ایجاد فرصت اجرای منظم تصمیم‌ها، صرفه اقتصادی و از جمله چالش‌های آن هزینه‌بر بودن و نیز حوادث غیرپیشبینی شده می‌باشد. در اسلام نیز برنامه‌ریزی آموزشی و یا آموزش و پرورش بر اساس مکتب و نیازهای مسلمانان و جامعه اسلامی تنظیم گردیده است و پیشرفت علم و دانش در جامعه اسلامی که حتی پیشرفت خود دین مبین اسلام مرهون پیشرفت‌های آموزش و پرورش و برنامه‌ریزی سنجیده و دقیق بوده است؛ زیرا که یکی از مهمترین اهداف مهم رسالت پیامبر اسلام ﷺ آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت) می‌باشد.

دین مبین اسلام علاوه بر تاکید بر اهمیت و ضرورت آموزش و به تبع آن برنامه‌ریزی‌های ناظر بر آن، در فرایند برنامه‌ریزی آموزشی نیز نظر دارد. از جمله در هدف گذاری که قدم اول برنامه‌ریزی است دین اسلام علاوه بر دیدن اهداف مادی و دنیوی، بر اهداف الهی و معنوی و اخروی در برنامه آموزشی تاکید دارد. همچنین در آموزه‌های اصیل اسلامی مبانی، اصول و روش‌های آموزش و تربیت بیان شده است که از گام‌های مهم برنامه‌ریزی آموزشی است. از جمله اصول و مبانی می‌توان به اصل خدامحوری یا اخلاص، تقدم اصلاح خود بر اصلاح دیگران، اعتماد به نفس و آیت بودن و نشانه شدن از طریق تعلیم و تربیت اشاره کرد. **کلیدواژه‌ها:** برنامه‌ریزی، سازمان آموزشی، اسلامی، تعلیم و تربیت.

برنامه‌ریزی

برنامه‌ریزی در لغت همانطور که در فرهنگ واژگان معین آمده است به معنای "طراحی و تنظیم مقررات برای اجرای یک کار یا برنامه ای" می‌باشد. (معین، محمد، فرهنگ واژگان) برنامه‌ریزی در واژه نامه آزاد به معنای طراحی و تنظیم مقررات برای اجرای یک کار استفاده شده است^۱ و نیز در فرهنگ عمید مترادف نقشه کشی آمده است. (حسن، فرهنگ عمید، ۱۳۹۰)

برنامه‌ریزی^۲ عبارت است از فرایند تفکر در مورد فعالیت هایی که برای رسیدن به اهداف، ضروری است. برنامه‌ریزی اولین و مهم ترین فعالیت برای دستیابی به نتایج مطلوب است. برنامه‌ریزی یک ویژگی اساسی رفتار هوشمندانه است. معنی مهم دیگری که معمولاً "برنامه‌ریزی" نامیده می‌شود، زمینه قانونی تحولات مجاز سازمان است به این ترتیب که یک سازمان فقط در چهارچوب این برنامه و نقشه راه مجاز به انجام فعالیت و تغییرات احتمالی می‌باشد و تخلف از آن جاز نیست که اصطلاحاً به آن خط مشی یا استراتژی سازمان یا نقشه راه آن می‌گویند؛ البته اطلاق برنامه‌ریزی بر کل این فرایند از باب مسامحه است و در حقیقت نتایج عملیاتی برنامه‌ریزی در قالب یک طرح تدوین و جهت اجرا زمانبندی می‌شود.

از نگاه اسکات آدامز^۳ (آدامز، ریموند، ۱۳۷۳) برنامه‌ریزی به عنوان یک عمل، اگر هدفدار نباشد، پوچ و توخالی است. اصولاً برنامه‌ریزی، تلاشی است برای برآورد پیشاپیش چگونگی تحقق یک هدف. (آدامز، ریموند، ۱۳۷۳) تعریف آدامز بیشتر ناظر بر کارکردشناسی یک مفهوم است تا مفهوم شناسی مبتنی بر کارکردهای واقعی و جعلی یک واژه. نامع نیز در تعریفی کارکردگرا می‌گوید: " برنامه‌ریزی یک فرایند خردمندانه است و پلی است میان جایی که می‌خواهیم باشیم، برنامه‌ریزی تصویر روشنی از هدف، ابزار مورد نیاز، نوع فعالیت و روش‌های مناسب جهت رسیدن به هدف است. (پرویز، ۱۳۸۶)

برنامه‌ریزی شامل پیش بینی آینده همراه با تهیه سناریوهای مختلف و نحوه واکنش به آنها

^۱ -<http://www.vajehyab.com/?f=wiki>

^۲ -Planning

^۳ -Scott Raymond Adams

می‌باشد. برنامه‌ریزی یکی از مهمترین تکنیک‌های مدیریت پروژه و مدیریت زمان است. برنامه‌ریزی یک دنباله ای از گام‌های عملی برای رسیدن به یک هدف خاص را آماده می‌کند. اگر فرد آن را به طور موثر انجام دهد، می‌تواند زمان و تلاش لازم برای دستیابی به هدف را کاهش دهد. یک طرح مانند یک نقشه است. هنگامی که شخص یک برنامه را دنبال می‌کند، می‌تواند ببیند که چقدر به اهداف پروژه خود نزدیک شده و از مقصد و هدف از پیش تعیین شده چقدر فاصله دارد.

برنامه‌ریزی آموزشی

برنامه آموزشی عبارت است از فرآیند تشخیص وضعیت موجود و مطلوب، تعیین اهداف نظام آموزشی، سیاست‌گذاری، تعیین شاخصها و رویه‌ها، تخصیص منابع و امکانات، نیروها، بودجه و روش تحقق آن اهداف و برنامه درسی عبارتند از یک سلسله وقایع آموزشی طراحی شده که به قصد نتایج آموزشی برای یک یا چند دانش آموز پیش بینی شده است. (ملکی، حسن، ص ۲۸)

از نظر فیلیپ کومز^۱، کارشناس برجسته یونسکو، در کتاب "برنامه‌ریزی آموزشی چیست؟"^۲ می‌گوید برنامه‌ریزی آموزشی کاربرد تجزیه و تحلیل منطقی در آموزش و پرورش به منظور افزایش کارایی است. (کومز، فیلیپ، برهان منش، محمد، ۱۳۵۳)

سازمان

سازمان در لغت همان طور که در واژه نامه آزاد آمده است به معنای "معادل واژه organised لاتین به معنای نظم و ترتیب داده شده" آمده است.^۳ در حقیقت سازمان یک مجموعه هدفمند است که در چهارچوب یک نظام برنامه ای عمل می‌کند تا به اهداف خود برسد و دارای مرزها و حدودی است که آن را از محیط خود جدا می‌سازد.

^۱ -Coombs, Philip Hall

^۲ -What is education planning

^۳ -<http://www.vajehyab.com/?f=wiki>

بروس کوئن^۱ در کتاب درآمدی بر جامعه‌شناسی^۲ در تعریف سازمان می‌گوید: "سازمان‌های رسمی به گروه‌هایی از افراد اطلاق می‌شوند (نه نظام‌هایی از هنجارها و ارزش‌ها) که برای رسیدن به یک هدف بسیار مشخص کوشش‌هایشان را هماهنگ می‌سازند سازمان‌های رسمی معمولاً بزرگ هستند و با قواعد و سلسله مراتب مشخصی از اقتدار و مسئولیت می‌باشند اما سازمان‌های غیررسمی عموماً کوچک هستند و هدف‌های مشخصی ندارند و یا از روی یک رشته قواعد و عملکردهای دقیق و حساب شده‌ای کار نمی‌کنند". (کوئن، بروس، ثلاثی، محسن، ص ۳۰۳)

سازمان آموزشی

سازمان آموزشی دارای معانی متعددی با توجه به زمینه و محیطی است که در آن اعمال می‌شود. در روان‌شناسی آموزشی، سازمان آموزشی در سازمان تعلیم و تربیت قرار دارد و با تئوری سازمان در ارتباط با آموزش ذهن انسان هم راستایی دارد. در محیط اصطلاحی مدرسه، سازمان آموزشی به نحوی است که سیستم آموزشی فعال دارد. سازمان آموزشی نیز ممکن است به سازمان‌های غیر انتفاعی ارائه خدمات آموزشی مراجعه کند. هرچه باشد منظور از سازمان آموزشی در این مجال سازمانی است که عمده اهداف آن آموزشی بوده و با روش‌های توسعه و تعالی آموزشی به فکر نیل به اهداف خود هستند.

پیشینه

در پیشینه‌شناسی برنامه‌ریزی آمده است ایرانیان از بنیانگذاران تفکر و شیوه‌های برنامه‌ریزی هستند. توجه کورش اول هخامنشی به ماهیت برنامه‌ریزی، به ویژه عناصر و مفاهیم "آینده نگری و پیش‌بینی"، "تعیین هدف" و "زمان بندی انجام دادن فعالیت‌ها" نسبت به زمان خود، شگفت‌انگیز می‌نماید. راه‌هایی که در ۲۵ قرن قبل در ایران ساخته شدند نشان‌دهنده اهمیت برنامه‌ریزی در ایران باستان می‌باشد. (علی‌رضا، ۱۳۷۷)

اسلام با احکام و فرائض مذهبی خود شاید معقول‌ترین، منظم‌ترین، دقیق‌ترین و

^۱ -Bruce J. Cohen

^۲ -Introduction to Sociology

وسیع‌ترین برنامه‌ریزی را به همراه آورده که هدف کلی "سیرالی الله" است. (همان) مدیریت و شیوه‌ی آن در غرب قبل از هر چیز، چهره‌ای سیاسی داشت چنان که پس از سال ۱۵۰۰ میلادی، عقاید ماکیاوولی مبتنی بر لزوم حداکثر استفاده از هر چیز در خدمت حاکم، طرفدارانی بسیار یافت.

در اواخر قرن هفدهم برنامه‌ریزی با اهدافی صرفاً اقتصادی متولد شد. دانشمندی چون توماس هایز برنامه‌ریزی را با هدف اصلی منفعت و آدام اسمیت در قرن هجدهم برنامه‌ریزی را به منظور افزایش بازدهی کار و صرفه جویی در وقت به کار گرفتند. فدریک تیلور در اواخر قرن نوزدهم فلسفه‌ی مدیریت علمی را با هدف افزایش تولید و سود بیشتر با برنامه‌ریزی بنیان نهاد. در همین دوره هانری فایول فرانسوی نظراتی در خصوص مدیریت و برنامه‌ریزی ارائه داد که به برنامه‌ریزی دولتی نیز توجه داشت. (همان)

برنامه‌ریزی با سبک نوین در ایران محصول همین قرن اخیر است. در سال ۱۳۱۶ برای نخستین بار فکر تنظیم برنامه‌ای، برای فعالیت‌های عمرانی کشور به وجود آمد. در ۱۱ فروردین ماه سال مزبور بنا به تصویب هیات وزیران، هیاتی به نام "شورای اقتصادی" برای تمرکز مطالعات اقتصادی در کشور تشکیل شد. ریاست این هیات با رئیس الوزرا بود و اعضای آن را وزیر مالیه، رئیس‌ان کل فلاح، صناع و تجارت، رئیس هیات نظارت بر شرکت‌ها، رئیس‌ان بانک ملی ایران، بانک فلاح و بانک سپه و سه نفر از اشخاص صلاحیت‌دار با تصویب هیات وزیران، تشکیل می‌دادند. (کردبچه، محمد، ۱۳۸۷)

همان‌طور که بیان شد پیشینه اصل موضوع برنامه‌ریزی به قرن‌ها پیش بر می‌گردد و طبیعتاً با اندک فاصله‌ای مطالعات پیرامون آن نیز شروع شده است. در پیشینه‌شناسی پژوهشی موضوع برنامه‌ریزی باید افزود در حال حاضر چند هزار مقاله با این موضوع در پایگاه‌های نمایه‌ساز نمایه شده است و موضوعی فراگیر و پر مقاله است اما در زمینه برنامه‌ریزی آموزشی با رویکرد اسلامی محدود کتاب و مقاله منتشر شده است از جمله آنها می‌توان به مقاله "رویکرد اسلامی به برنامه‌ریزی آموزشی و درسی در نظام تربیت و آموزش سازمانی" (حسین پور، رضا، ۱۳۹۵) پژوهشگر رضا حسین پور استادیار دانشگاه جامع امام حسین (علیه السلام) ارائه شده در

"چهارمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات اجتماعی و فرهنگی" که در سیویلیکا نمایه شده است، اشاره کرد.

مزایا و چالش‌های برنامه‌ریزی

از جمله مزایای برنامه‌ریزی می‌توان به افزایش احتمال تحقق اهداف سازمان، ایجاد فرصت اجرای منظم تصمیم‌ها، صرفه اقتصادی، انطباق با شرایط متغیر محیطی، استفاده صحیح از منابع، فراهم شدن ابزارهای کنترل، امکان سنجش میزان پیشرفت، آگاهی کارکنان از اهداف سازمان و نقش خود، تقویت کار گروهی و رسیدن به اهداف شخصی اشاره کرد.

چالش‌های عمده برنامه‌ریزی از دید برخی منتقدان این امر عبارتند از: حوادث غیرمنتظره‌ای که می‌تواند تمام پیش‌بینی‌ها را نقش بر آب کند؛ عوض شدن فکر، تغییر رویه‌هایی که ممکن است مقاومت ایجاد نماید، صرف هزینه و وقت و همچنین محدودیت‌های کوتاه مدت و مقطعی که البته برخی از چالش‌ها از لوازم برنامه‌ریزی بوده و برخی دیگر از چالش‌ها را می‌توان با نگاه علمی و منطقی به اصل و فرایند برنامه‌ریزی به حداقل رساند.

فرایند و اهداف برنامه‌ریزی

فرایند برنامه‌ریزی معمولاً شامل مراحل مشخص کردن مأموریت و وظیفه‌ها، آگاهی از فرصت‌ها، تعیین کردن هدف‌ها، آینده‌نگری و تنظیم سیاست‌ها، تعیین الویت‌ها و تنظیم برنامه‌ی اصلی و پشتیبانی می‌باشد. از جمله اهداف برنامه‌ریزی را می‌توان افزایش احتمال رسیدن به هدف از طریق تنظیم فعالیت‌ها، اقتصادی بودن فعالیت‌ها، تمرکز بر روی هدف و دوری از تغییر مسیر و فراهم آمدن ابزاری برای کنترل نام برد. (نامع، پرویز، ۱۳۸۶)

برنامه‌ریزی آموزشی با رویکرد اسلامی

در اسلام نیز برنامه‌ریزی آموزشی و یا آموزش و پرورش بر اساس مکتب و نیازهای مسلمانان و جامعه اسلامی تنظیم گردیده است و پیشرفت علم و دانش در جامعه اسلامی که حتی پیشرفت خود دین مبین اسلام مرهون پیشرفت‌های آموزش و پرورش و برنامه‌ریزی سنجیده و

دقیق بوده است؛ زیرا که یکی از مهمترین اهداف مهم رسالت پیامبر اسلام ﷺ آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت) بوده است. چنانچه خداوند در سوره جمعه آیه ۲ می‌فرماید:

هُوَ الَّذِي بَعَثَ فِي الْأُمِّيِّينَ رَسُولًا مِنْهُمْ يَتْلُو عَلَيْهِمْ آيَاتِهِ وَيُزَكِّيهِمْ وَيَعَلِّمُهُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَإِنْ كَانُوا مِنْ قَبْلُ لَفِي ضَلَالٍ مُبِينٍ (جمعه: ۲) به این معنا که "او کسی است که در میان جمعیت درس نخوانده رسولی از خودشان برانگیخت که آیاتش را بر آنها می‌خواند و آنها را تزکیه می‌کند و به آنان کتاب (قرآن) و حکمت می‌آموزد هر چند پیش از آن در گمراهی آشکاری بودند!".

در همان آغاز اسلام نیز بر تعلیم و تربیت تاکید شده و در جریان جنگ‌های صدر اسلام پیامبر اکرم ﷺ فدیه (آزادی اسرا به شرط تعلیم ده نفر) را بر اسرای کفار تعیین می‌کردند که نشان از ارزش و اهمیت علم در اسلام می‌باشد و توانست با تعلیمات الهی و برنامه‌های آموزش و پرورش اسلامی جامعه جاهلی اعراب را بر فرهنگ سایر ملل فائق آورده و به بسط و گسترش تعلیم و تربیت اسلامی پرداخته‌اند.^۱

اهمیت برنامه‌ریزی

اهمیت برنامه‌ریزی در اسلام بر کسی پوشیده نیست و همواره برای انجام فعالیت‌ها حتی تکالیف الهی توصیه به برنامه‌ریزی و اجرای دقیق آن که مصداق تام نظم است توصیه شده است. حضرت علی (ع) در نهج البلاغه می‌فرماید:

إِنَّ لِلْمُؤْمِنِ ثَلَاثَ سَاعَاتٍ فَسَاعَةٌ يَنَاجِي فِيهَا رَبَّهُ وَ سَاعَةٌ يَحَاسِبُ فِيهَا نَفْسَهُ وَ سَاعَةٌ يَخْلِي بَيْنَ نَفْسِهِ وَ بَيْنَ لَذَاتِهَا فِيمَا يَحِلُّ وَ يَجْمُلُ وَ لَيْسَ لِلْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ شَاخِصًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ مَرَمَةٍ لِمَعَاشِهِ وَ خُطْوَةٍ لِمَعَادِهِ أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ مُحَرَّمٍ (نهج البلاغه، محمد دشتی، ح ۳۹۰، ص ۷۲۴). به این معنا که "ساعات زندگی مؤمن سه بخش است: بخشی با پروردگار در راز و نیاز، و قسمتی با نفس خود در حساب، و قسمت دیگرش دمسازی با لذت نیکو و حلال. و فرد عاقل را نباید که جز برای سه منظور جلای وطن کند: برای بهبود وضع زندگی، یا قدمی در راه آخرت، یا لذتی در غیر حرام" (جعفری، بهراد؛ و ابن‌شعبه، حسن بن علی، ج ۱، ص ۱۸۵، ۱۳۸۰)

^۱ -<http://old.ido.ir/a.aspx?a=۱۳۸۹۰۵۱۷۰۳>

امام صادق علیه السلام فرمود:

إِنَّ فِي حِكْمَةِ آلِ دَاوُدَ : يَنْبَغِي لِلْمُسْلِمِ الْعَاقِلِ أَنْ لَا يَرَى ظَاعِنًا إِلَّا فِي ثَلَاثٍ :
مَرَمَّةٍ لِمَعَاشٍ، أَوْ تَزْوُودٍ لِمَعَادٍ، أَوْ لَذَّةٍ فِي غَيْرِ ذَاتِ مُحَرَّمَ ؛ وَيَنْبَغِي لِلْمُسْلِمِ
الْعَاقِلِ أَنْ يَكُونَ لَهُ سَاعَةٌ يَفْضِي بِهَا إِلَى عَمَلِهِ فِيمَا بَيْنَهُ (كلینی، کافی، ج ۹،
ص ۵۶۳، ح ۸۴۳۰) و احادیثی با این مضمون آمده است که در حکمت آل داوود،
چنین آمده است، سزاوار است مسلمان خردمند زمانی را به اعمال میان خود و
خداوند اختصاص دهد و زمانی را با خوشی‌های حلال سپری کند که این زمان،
کمک به آن دو وقت خواهد بود.

ضرورت برنامه‌ریزی

در اسلام بنابر جهت‌های مختلف برنامه‌ریزی یک ضرورت شمرده شده است. از جمله اینکه
حضرت امیر علیه السلام می‌فرماید: «الْفُرْصَةُ تَمُرُّ مَرَّ السَّحَابِ فَانْتَهِزُوا فُرْصَ الْخَيْرِ» (نهج البلاغه،
حکمت ۲) به این معنا که فرصت به مانند ابر گذرا می‌گذرد، پس فرصت‌های نیک را غنیمت دانید
و همچنین در وقت شناسی انجام فعالیت‌ها می‌فرماید: «الْأُمُورُ مَرْهُونَةٌ بِأَوْقَاتِهَا» (مجلسی،
بحار، ج ۷۷، ص ۱۶۵، ح ۲) به این معنا که هر کاری در گرو زمان خودش است. از طرف دیگر
اگر فرصت دادی و با برنامه‌ریزی در زمانش انجام ندادی دچار حزن و اندوه می‌شود.

مراحل برنامه‌ریزی آموزشی

نیازسنجی واقعی

نیازهای معنوی، نیازهایی اند که از بعد روحانی انسان سرچشمه می‌گیرند و بعد از ارضای
نیازهای مادی اساسی بدن، ظاهر می‌شوند. برای این ظهور، رسیدن به سن خاصی مطرح
نیست برخلاف نیازهای جسمانی که بروز آنها به سن وابسته است؛ مثلاً رسیدن به سن بلوغ
شرط بروز نیازهای جنسی است ولی نیازهای معنوی به اندام خاصی مربوط نیست و علت
زیست شناختی ندارد و ارضای آنها انسان را به سوی کانون‌های غیر مادی می‌کشاند و معیار
و ملاک انسانیت شمرده می‌شود. (مطهری، مجموعه آثار، ج ۳، ص ۴۹۱)

اصولاً نیازهای معنوی والای بشر زاده ایمان و اعتقاد و دل‌بستگی‌های او به برخی حقایق در این جهان است که آن حقایق، هم ماورای فردی است و هم عام و شامل و ماورای مادی است؛ یعنی از نوع نفع و سرمایه مادی نیست. این گونه ایمان‌ها و دل‌بستگی‌ها به نوبه خود مولود برخی جهان بینی‌ها و جهان شناسی‌هاست که یا از طرف پیامبران الهی به بشر عرضه شده است و یا برخی فلاسفه خواسته اند نوعی تفکر عرضه نمایند که ایمان‌زا و آرمان خیز بوده باشد. به هر حال نیازهای والا، معنوی و فوق حیوانی انسان آنگاه که پایه و زیر بنای اعتقادی و فکری پیدا کند نام «ایمان» به خود می‌گیرد. (ایضا)

بنابراین در سبک نیازسنجی اسلامی علاوه بر تامین نیازهای مادی که راهکارهای عمدتاً دنیوی دارد باید توجه ویژه به نیازسنجی معنوی و روش‌های تامین آن بود.

تعیین اهداف

برنامه‌ریزی صحیح، هنگامی امکان‌پذیر است که هدف، به خوبی تعیین و تعریف شده باشد و باید تصویر روشنی از آن وجود داشته باشد تا کارها و تلاش‌های لازم، در راستای رسیدن به آن هدف انجام شود. اهداف می‌توانند بلندمدت و کوتاه‌مدت باشند و حتی هدف کوتاه‌مدت را می‌توان به گام‌های کوچک‌تر تقسیم کرد؛ مثلاً اگر هدف بلندمدت، رسیدن به تحصیلات عالی و گرفتن درجه دکتری است، می‌توان هدف کوتاه‌مدت را ورود به دانشگاه و هدف‌های کوچک‌تر را قبولی در هر سال تحصیلی و ترم تحصیلی قرار داد و برای رسیدن به آن‌ها تلاش کرد. (علی احمد پناهی، پرسمان)

با توجه به مبانی انسان‌شناختی اسلامی از قبیل فطرت الهی، می‌توان اهداف تعلیم و تربیت را به سه طبقه ی هدف غایی و نهایی، اهداف متوسط یا زمینه ساز و اهداف جزئی و رفتاری تقسیم کرد. (اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، ص ۲۷-۲۹)

هدف غائی از حرکت آدمی قرب و بازگشت به خداوند متعال است و از آنجا که یکی از شاخص‌های حرکت آموزش و به عبارتی تعلیم و تربیت است می‌توان گفت هدف غائی آموزش در اسلام الهی شدن و رجوع به خداوند است بنابراین هدف غایی تعلیم و تربیت هدف

غایی تعلیم و تربیت از نظر اسلام، این است که آدمی به کمال نهایی خود که قرب خدای متعال است نائل شود. (آل عمران آیه ۱۰۹)

آیاتی بر اصل این موضوع دلالت دارد از جمله «وَلِلَّهِ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ» (آل عمران آیه ۱۰۹) به این معنا که "و (چگونه ممکن است خدا ستم کند؟! در حالی که) آنچه در آسمانها و آنچه در زمین است، مال اوست؛ و همه کارها، به سوی او باز می‌گردد (و به فرمان اوست)." و همچنین «وَأَنَّ إِلَىٰ رَبِّكَ الْمُتَّبَعَاتُ» (نجم آیه ۴۲) به معنای که "و آیا از کتب پیشین انبیا به او نرسیده است) که همه امور به پروردگارت منتهی می‌گردد؟! منظور از اهداف متوسط یا واسطه ای یا زمینه ساز، اهدافی است که نسبت به هدف غایی از وسعت و محدوده کمتری برخوردارند و حد واسط میان هدف غایی و اهداف جزئی و رفتاری اند. بعضی از محققان معاصر اهداف تربیتی زمینه ساز یا متوسط را به چهار دسته ی کلی تقسیم کرده‌اند:

۱. اهداف تربیتی خدامحور مانند ارتباط با خدای سبحان

در تعلیم و تربیت فرد در ارتباط با خدای متعال، اهداف تربیتی بیانگر نوع ارتباط نظری و عملی آدمی با مبدأ آفرینش است. امام صادق علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله نقل می‌کند: «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ وَ عَظَّمَهُ مَنَعَ فَاهَ مِنَ الْكَلَامِ وَ بَطَّنَهُ مِنَ الطَّعَامِ وَ عَفَا نَفْسَهُ بِالصَّيَامِ وَ الْقِيَامِ» (کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۲۳۷) رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: هر که خدا را شناخت و بزرگ داشت، زبانش را از سخن بیهوده نگهدارد و شکمش را از خوراک زائد بر احتیاج باز دارد، و نفس خود را با روزه و قیام ریاضت دهد. (رسولی، هاشم؛ کلینی، محمد بن یعقوب، ۱۳۶۹)

۲. اهداف تربیتی خودمحور

تعلیم و تربیت باید احساسات خام و غرایز حیوانی را تعدیل و افکار و اندیشه‌های حاکم بر ذهن انسان را تصحیح کند و واقعیت‌ها، آرمان‌ها و ارزش‌های عالی انسانی را به انسان مورد تربیت، تلقین و قابل پذیرش نماید. (جعفری، محمدتقی، گردآوری و تنظیم عبدالله نصری، ص ۲۶۹)

۳. اهداف تربیتی دیگر محور

در این مقام، تعلیم و تربیت، باید عواطف انسانی را در آدمی پرورش دهد. منظور از عواطف انسانی، خروج انسان از حوزه «خود» و گرایش به دیگران است. غرایز، آدمی را به سوی خودخواهی و حب نفس، سوق می‌دهد، ولی عواطف انسانی، آدمی را از محور «خود» به جانب دیگران و دیگر خواهی می‌برد و به آدمی لطافت روحی می‌بخشد. (اخلاق اسلامی، محمدعلی سادات، ص ۱۰۵)

۴. اهداف تربیتی طبیعت محور

شناخت عالم طبیعت و قوانین حاکم بر آن و ایمان به هدفمندی جهان و انجام اعمال شایسته بر طبق این علم و ایمان و بهره‌گیری صحیح از مواهب آن، دستور موکد قرآن است. قرآن کریم کسانی را که به طور سطحی به عالم طبیعت نگاه می‌کنند، نکوهش می‌کند و آنان را که به دقت و با تفکر در آن می‌نگرند، مورد ستایش قرار می‌دهد.^۱ خداوند متعال در سوره مبارکه غاشیه می‌فرماید:

أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْإِبِلِ كَيْفَ خُلِقَتْ وَ إِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ وَ إِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ وَ إِلَى الْأَرْضِ كَيْفَ سُطِحَتْ (غاشیه، آیات ۱۷ تا ۲۰) به این معنا که "آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده؟ و به آسمان، که چگونه برافراشته شده و به کوه که چگونه برپا داشته شده و به زمین که چگونه گسترده شده است؟"

اصول و مبانی آموزشی

مرحله سوم فرایند برنامه‌ریزی آموزشی با رویکرد اسلامی پس از نیازسنجی واقعی و تعیین اهداف، استخراج اصول و مبانی آموزشی از منابع اصیل اسلامی می‌باشد که از جمله آنها موارد زیر است: (کوثری، عباس، اصول و مبانی تعلیم و تربیت، ص ۵۹)

۱. اصل خدامحوری یا اخلاص

قرآن کریم محور تعلیم و تربیت انبیاء را، اخلاص و توجّه تامّ آنها به ربّ العالمین معرفی می‌کند و در سوره شعراء از قول حضرت نوح - هود - صالح - لوط - شعیب علیهم‌السلام جمله «وَمَا أَسْأَلُكُمْ

^۱ - <https://rasekhoon.net/article/show-۳۲۵۰۴.aspx>

عَلَيْهِ مِنْ أَجْرٍ إِنْ أَجْرِيَ إِلَّا عَلَى رَبِّ الْعَالَمِينَ» (شعراء، آیه ۱۰۹) را بیان می‌دارد و به پیامبر خاتم صلی الله علیه و آله دستور می‌دهد: «أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهِدَاهُمْ أَقْدِمَهُ قُلْ لَا أَسْأَلُكُمْ عَلَيْهِ أَجْرًا إِنْ هُوَ إِلَّا ذِكْرٌ لِلْعَالَمِينَ» (انعام، آیه ۹۰) و در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم «من تعلّم لله عزوجلّ و عمل لله و علّم لله دعی فی ملکوت السموات عظیماً» (محمّدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، ج ۸، ص ۴۷) و امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: خذوا من العلم ما بدالکم و ایاکم ان تطلبوه لخصالٍ اربع: لتباهوا به العلماء، اوتماروا به السفهاء، اوتراء وابه فی المجالس، او تصرفوا وجوه الناس الیکم للترؤس (بحار ج ۲ ص ۳۱)^۱ در همین رابطه امام خمینی رحمه الله می‌فرماید:

ای عزیز، علاج کل العلاج، در این است که انسان که می‌خواهد علمش الهی باشد وارد هر علمی که شد مجاهده کند و با هر ریاضت و جدّیتی شده قصد خود را تخلیص کند. سرمایه نجات و سرچشمه فیوضات تخلیص نیت و نیت خالص است من اخلص لله اربعین صباحاً جرت ینابیع الحکمة من قلبه علی لسانه. (امام خمینی، چهل حدیث، ص ۳۹۴)

۲. تقدم اصلاح خود بر اصلاح دیگران

آیات و روایاتی بر این مهم دلالت دارند از جمله خداوند متعال در سوره صفّ می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لِمَ تَقُولُونَ مَا لَا تَفْعَلُونَ كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ» (صف آیات ۲ و ۳) و در حدیث نبوی صلی الله علیه و آله آمده است «يَا أَبَا ذَرٍّ؛ يَكْفِي مِنَ الدُّعَاءِ مَعَ الْبِرِّ مَا يَكْفِي الطَّعَامَ مِنَ الْمَلْحِ. يَا أَبَا ذَرٍّ؛ مَثَلُ الَّذِي يَدْعُو بِغَيْرِ عَمَلٍ كَمَثَلِ الَّذِي يَزْمِي بِغَيْرِ وَتَرٍ.» (الحیة ص ۱۱۳، ج ۱) و از امام صادق علیه السلام نقل شده است که فرمود: «كونوا دعاة للناس بغير السنتكم ليروا منكم الورع والاجتهاد والصلاة والخير فان ذالك داعیه» (الكافی، ج ۲، ص ۷۸، ح ۱۴)

۳. اعتماد به نفس

قرآن از ادراکات علمی انسان با تعبیرات مختلفی یاد کرده است از قبیل عقل - علم - حکمت

^۱. ترجمه: پرهیزد از علمی که بدان خواسته باشید به دانشمندان فخر و باسفهاء جدال نمایند یا ریاء در مجالس کنید و یا اینکه توجه مردم را برای ریاست کردن جلب کنید.

- درایه - شعور - عرفان - یقین - فکر - رأی - حفظ - شهادت - زعم که در آیه مزبور با تکیه بر بعد دیگری از ادراکات انسان که فقه و فهم است، قدرت روحی و اعتماد به نفس برخاسته از آن را بیان می‌کند، چنانکه در آیه «وَلَا تَهِنُوا وَلَا تَحْزَنُوا وَأَنْتُمْ الْأَعْلَوْنَ إِنْ كُنْتُمْ مُؤْمِنِينَ» (آل عمران آیه ۱۳۹) با توجّه دادن به ایمان قلبی مؤمنین، آنان را از غنای روحی در مقابل دشمنان برخوردار می‌سازد و بر پایه همین مبنا است که رهبر و معلّم بزرگ مسلمانان از مدینه شهر کوچک آن روز به تمامی سران قدرتهای بزرگ ایران و روم و غیره نامه می‌نویسد و آنها را با عنوان من محمد رسول الله الی ... دعوت به اسلام می‌کند (مکاتیب الرسول، ج ۱ ص ۱۰۵ و ۹۰)

۴. آیت بودن و نشانه شدن از طریق تعلیم و تربیت

قرآن کریم در سوره حج پس از بیان مراحل خلقت انسان و شاداب شدن زمین به واسطه نزول باران می‌فرماید: «ذَلِكَ بِأَنَّ اللَّهَ هُوَ الْحَقُّ وَأَنَّهُ يُخِي الْمَوْتَى وَ أَنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ» (حج، آیه ۶) و در سوره فاطر رابطه روشنی را از علم و طریق آن برای خشیت از خدا را بیان می‌کند و می‌فرماید: «وَمِنَ النَّاسِ وَالْدَّوَابِّ وَالْأَنْعَامِ مُخْتَلِفٌ أَلْوَانُهُ كَذَلِكَ إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ» (فاطر، آیه ۲۸) و این نه امری است که مخصوص علم دین باشد بلکه تمامی علوم مربوط به پدیده‌ها در انواع مختلف آن در این نظام آیتی قرار می‌گیرند.

نتیجه

برنامه‌ریزی در لغت به معنای "طراحی و تنظیم مقررات برای اجرای یک کار یا برنامه ای" بوده و در اصطلاح عبارت است از فرایند تفکر در مورد فعالیت هایی که برای رسیدن به اهداف، ضروری است. برنامه‌ریزی اولین و مهم ترین فعالیت برای دستیابی به نتایج مطلوب است. برنامه آموزشی عبارت است از فرایند تشخیص وضعیت موجود و مطلوب، تعیین اهداف نظام آموزشی، سیاستگذاری، تعیین شاخصها و رویه ها، تخصیص منابع و امکانات، نیروها، بودجه و روش تحقق آن اهداف.

از جمله مزایای برنامه‌ریزی می‌توان به افزایش احتمال تحقق اهداف سازمان، ایجاد فرصت اجرای منظم تصمیم‌ها، صرفه اقتصادی، انطباق با شرایط متغیر محیطی، استفاده

صحیح از منابع، فراهم شدن ابزارهای کنترل، امکان سنجش میزان پیشرفت، آگاهی کارکنان از اهداف سازمان و نقش خود، تقویت کار گروهی و رسیدن به اهداف شخصی اشاره کرد. در اسلام نیز برنامه‌ریزی آموزشی و یا آموزش و پرورش بر اساس مکتب و نیازهای مسلمانان و جامعه اسلامی تنظیم گردیده است و پیشرفت علم و دانش در جامعه اسلامی که حتی پیشرفت خود دین مبین اسلام مرهون پیشرفت‌های آموزش و پرورش و برنامه‌ریزی سنجیده و دقیق بوده است؛ زیرا که یکی از مهمترین اهداف مهم رسالت پیامبر اسلام ﷺ آموزش و پرورش (تعلیم و تربیت) بوده است.

اهمیت برنامه‌ریزی در اسلام بر کسی پوشیده نیست و همواره برای انجام فعالیت‌ها حتی تکالیف الهی توصیه به برنامه‌ریزی و اجرای دقیق آن که مصداق تام نظم است توصیه شده است. دین مبین اسلام در هرکدام از مراحل فرایند برنامه‌ریزی از نیازسنجی تا تعیین اهداف و مبانی نظر داشته و باتوجه به عقل کل بودن شارع تمام جوانب موفقیت و سعاتمندی در آنها دیده شده است و تک سویه نیست.

قرآن کریم.

نهج البلاغه

آیت الهی، علی رضا، ۱۳۷۷، اصول برنامه‌ریزی، مرکز آموزش مدیریت دولتی
اس. آدامز، ریموند، ۱۳۷۳، برنامه‌ریزی آموزشی: به سوی یک چشم انداز کیفی، انتشارات
جعفری، بهراد؛ و ابن شعبه، حسن بن علی. ۱۳۸۰. ترجمه کتاب شریف تحف العقول عن
آل الرسول ﷺ. تهران ایران: دار الکتب الاسلامیه

جعفری، محمد تقی، تکاپوگر اندیشه‌ها، گردآوری و تنظیم عبدالله نصری
حسین پور، رضا، ۱۳۹۵، رویکرد اسلامی به برنامه‌ریزی آموزشی و درسی در نظام تربیت و
آموزش سازمانی، چهارمین کنفرانس ملی توسعه پایدار در علوم تربیتی و روانشناسی، مطالعات
اجتماعی و فرهنگی، تهران، موسسه آموزش عالی مهر اروند، مرکز راهکارهای دستیابی به توسعه
رسولی، هاشم؛ رسولی، هاشم؛ کلینی، محمد بن یعقوب؛ مصطفوی، جواد؛ و کتابچی، محمود.
(۱۳۶۹). أصول الکافی (ترجمه مصطفوی)

سادات، محمد علی اخلاق اسلامی.

الشیخ الكلینی، الکافی، دار الحدیث

علی احمد پناهی، پرسمان.

عمید، حسن، فرهنگ عمید، امیرکبیر، تهران، ۱۳۹۰، شابک ۹۷۸۹۶۴۰۰۰۱۳۱۸

کردبچه، محمد، ۱۳۸۷، مروری بر تاریخچه برنامه‌ریزی در ایران، روزنامه دنیای اقتصاد
کوثری، عباس، اصول و مبانی تعلیم و تربیت، مجموعه مقالات کنگره بررسی اندیشه و آثار
تربیتی حضرت امام خمینی رحمته الله علیه.

کوئن، بروس، ثلاثی، محسن، درآمدی بر جامعه‌شناسی

کومبز، فیلیپ، برهان منش، محمد، برنامه‌ریزی آموزشی چیست، دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۵۳
محمد باقر مجلسی، بحار، دارالکتب الاسلامیه

محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، دار الحدیث، قم

مطهری، مرتضی، مجموعه آثار، صدرا

معین، محمد، فرهنگ واژگان، زرین، ۸۶، تهران، شلبک، ۹۶۴۴۰۷۳۶۱۴

نامغ، پرویز، ۱۳۸۶، مبانی مدیریت دولتی، نشر هستان.

